Vogels en hun **ruimtegebruik** in Nieuw Land

Nationaal Park Nieuw Land is door de mens gemaakt, maar wordt zodanig ingericht en beheerd dat dynamische natuur zoveel mogelijk de kans krijgt om zich te ontwikkelen. Aan de hand van vier vogelsoorten – kluut, visdief, lepelaar en wintertaling – bekijken de auteurs van dit themanummer welke rol de moerasnatuur van Marker Wadden heeft in dit Nationaal Park en wat er nodig is in de toekomst.

Tekst **Quirin Smeele, e.a ***

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd afgezien van de geplande Markerwaard, maar omdat de dijk Lelystad - Enkhuizen inmiddels al wel in 1975 was voltooid, bleef het laatste deel van het oorspronkelijke Zuiderzeegebied gecoupeerd achter. Het slib dat door erosie van de kleibodem ontstond, kon niet meer worden afgevoerd en het Markermeer veranderde in een slibrijk meer. Windgolven brachten het afgezette slib herhaaldelijk in omloop en zorgden voor een verregaande vertroebeling. Daardoor werden driehoeksmossels in het noordoosten van het Markermeer onder een dikke laag slib bedolven, werden de mosselen elders in het meer steeds kleiner en magerder en namen de eenden die op de waterbodem foerageerden sterk af (Van Eerden et al., 2005; Noordhuis, 2010; Noordhuis et al., 2014, zie ook www.sovon.nl). De aanvankelijk nog talrijk aanwezige spiering werd minder beschikbaar voor op het zicht jagende vogels als futen, aalscholvers en zaagbekken. De uit stortsteen bestaande oevers van de dijken vormden harde grenzen zonder essentiële broedeilanden en met heel weinig natuurlijke begroeiing als riet, biezen of wilgen. Vogelsoorten als visdief (Van der Winden et al., 2019) en aalscholver hadden weliswaar een overdaad aan foerageergebied, maar weinig broedplekken. De civieltechnische kunstwerken als uitwaterende gemalen en sluizen waren maar beperkt passeerbaar voor vissen en andere waterdieren.
Na 1995 namen de voedselrijkdom en primaire productie in de waterkolom steeds verder af. Wel namen de waterplanten plaatselijk sterk toe (met name doorgroeid fonteinkruid; Noordhuis 2010), maar bij gebrek aan ondiepten, profiteerden de waadvogels alleen lokaal, zoals bij de Natuurboog, in het noorden van het Nationaal Park. Sinds 1968 waren er in het gebied van het pas ingepolderde Zuidelijk Flevoland op grote schaal moerassen aanwezig. Het meest laaggelegen deel werd vanaf 1975 beschermd door het nat te houden: de Oostvaardersplassen waren in de kern behouden. Maar deze natuur was door de Oostvaardersdijk gescheiden van het Markermeer.

Oermoeras

Inmiddels kwam er meer aandacht voor land-water overgangen en verbindingen met het achterland. Door langjarige studies in referentiegebieden werd duidelijk dat grote meren en estuariene overgangen van zoet naar zout een sterke binding hebben; onderling, maar ook met de gebieden in het achterland (Van Eerden et al., 2007). Om iets van de verdwenen rijkdom terug te krijgen ontstond het concept oermoeras: een met open water verbonden grootschalig moerassysteem. Anders dus dan de Oostvaardersplassen maar wel van een vergelijkbare schaal – vier- tot zesduizend hectare - zou dit gebied van belangrijke toegevoegde waarde moeten zijn (Westendorp et al., 2020). Op initiatief van Natuurmonumenten werd dit concept vervolgens omgezet in wat we nu als Marker Wadden kennen.

Nieuwe kunstmatige moerasnatuur

Nationaal Park Nieuw Land (NPNL), is een gebied van 289 km2 (1) dat meerdere natuurgebieden omvat, zoals een deel van een groot open zoet water, omvangrijke moerasnatuur in Zuidelijk Flevoland - de Oostvaarders – en Lepelaarsplassen - en de recent aangelegde ondieptes, slibvelden een eilanden in het Markermeer. De gebieden liggen ruimtelijk in dezelfde regio maar zijn tegelijk wezenlijk verschillend. Voor vogels vormen ze echter een groot aaneengesloten leefgebied, waardoor de waarde van het gebied groter kan worden dan de som der delen. Door de afwisseling van jongere en oudere gebieden, diep en ondiep water, wisselende waterstanden door windopzet maar ook door beheer, en voldoende rust en ruimte, vinden vogels er een wisselend aanbod aan biotopen, met broed- en rustgelegenheid en voedsel.

Met de aanleg van de nieuwe wetlands Ierst (2014), Marker Wadden (sinds 2016) en Trintelzand (sinds 2018) is ongeveer 2 % van het open water van het Markermeer omgezet in ondieptes, slibvelden, luwe zones en eilanden. In deze ondieptes en luwe zones groeien nu veel waterplanten. Daarnaast startte Staatsbosbeheer in 2022 in de Oostvaardersplassen een reset van het moeras in het westelijk deel. Daardoor viel de Grote Plas droog en raakte de bodem snel begroeid met pioniervegetaties. De maatregelen hebben al tot een toename geleid van diverse wetland vogelsoorten en nieuw ontstane vogelgemeenschappen (Marker Wadden: Van der Winden et al., 2023; De Rijk & Löffler, 2022; Dreef et al., 2021; Trintelzand: Achterkamp et al., 2023). Dit bood een uitgelezen kans om uit te zoeken hoe deze nieuwe gebieden bijdragen aan de versterking van de draagkracht van Nationaal Park Nieuw Land voor vogels. Hoe functioneren de gebieden in samenhang met elkaar en welke processen spelen daarbij een rol?

Vier wetlandssoorten

In deze special van De Levende Natuur hebben de auteurs gekozen voor vier vogelsoorten die indicatief zijn voor vier op dit moment karakteristieke landschappen in Nationaal Park Nieuw Land: visrijke diepere wateren (visdief), visrijke ondiepe wateren (lepelaar), voedselrijke slikken (kluten) en zadenrijke pionierbiotopen (wintertaling). Het ruimtegebruik van deze vogelsoorten stond in de studies centraal, met als doel inzicht krijgen in hoe ze bewegen tussen en binnen de diverse landschappen in Nationaal Park Nieuw Land en meer kennis over de rol die de nieuwe moerasnatuur zoals die van de Marker Wadden binnen het park vervult. Door het vogelonderzoek te combineren met onderzoek aan vissen, planten en ongewervelden, proberen we een aantal oorzaken en verbanden te achterhalen die sturend zijn voor de aantallen, en het ruimtegebruik van de gekozen soorten. Drie jaar veldwerk leverde een grote hoeveelheid nieuwe informatie op, die we hier in zes samenvattende verhalen presenteren. De verhalen staan op zichzelf, maar bij elkaar ontstaat een completer beeld van een grootschalig, waterrijk landschap dat diverse functies voor vogels vervult.

In twee verhalen analyseren we de beschikbaarheid van voedsel voor vogels in en rondom Marker Wadden. In het eerste artikel bekijken we of in de verschillend ingerichte slibvelden het aanbod aan ongewervelden varieert en potentieel geschikt en beschikbaar is voor steltlopers zoals de kluut. In een tweede artikel geven we inzicht in de populatieopbouw en seizoenspatronen van vissen zodat we bij de viseters kunnen kijken of dit een factor van betekenis is bij hun ruimtegebruik. Voor de visdieven (2) hebben we uitgezocht of de nieuwe ondiepe biotopen een meerwaarde hebben als voedselgebied in het grootschalige open water van het IJsselmeer-Markermeer. Voor lepelaars was

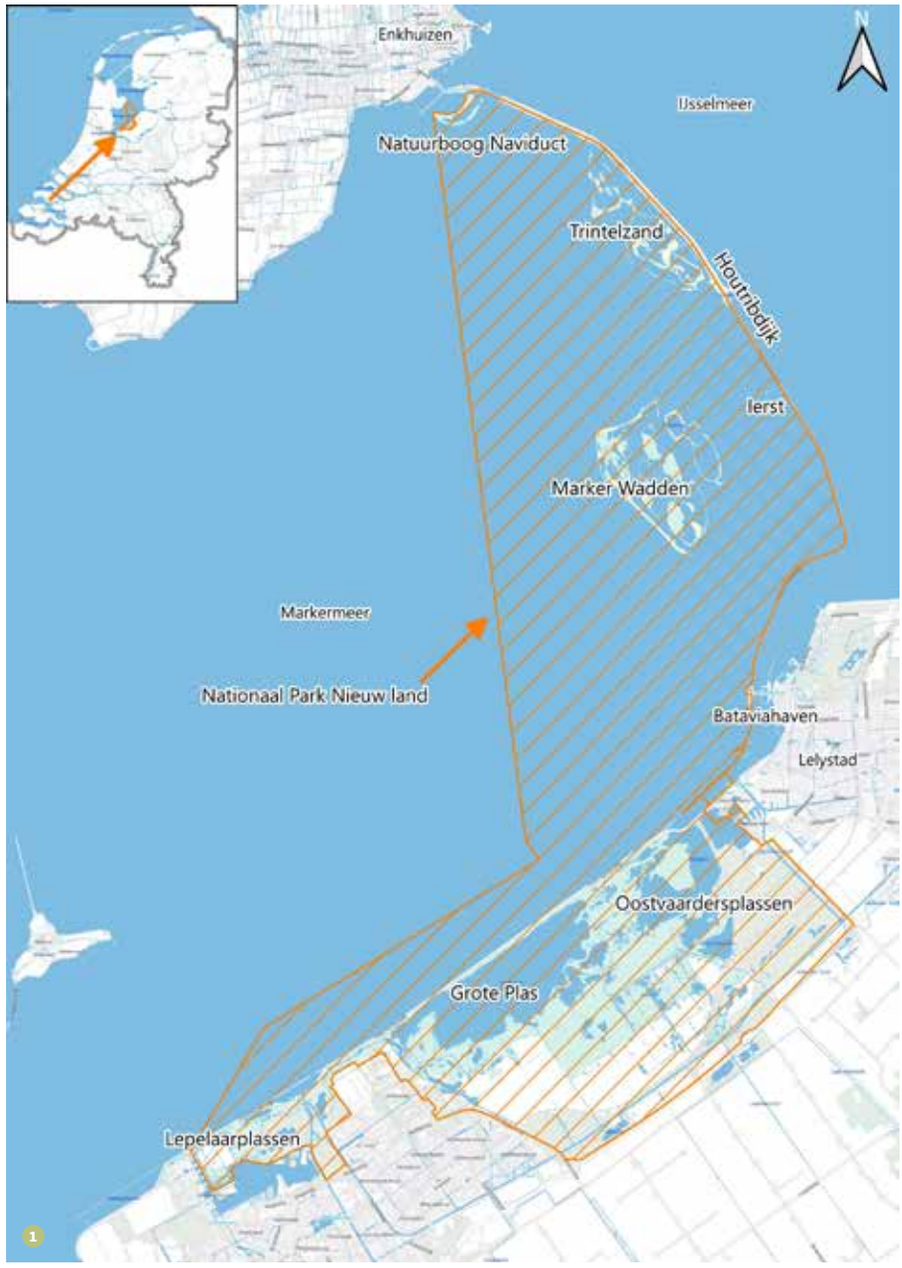

(1) Nationaal Park Nieuw Land omvat meerdere natuurgebieden in en om het Markermeer en heeft een oppervlakte van in totaal 289 km².

2 Visdieven foerageren vooral op het open water en de oeverzones van Marker- en IJsselmeer. Ze profiteren dan ook van boten die door de turbulentie kleine visjes naar het oppervlak brengen. (Foto: Jan van der Winden)

het de vraag hoe ze de verschillende wetlands in het Nationaal Park zouden benutten gedurende het seizoen. Voor kluten registreerden we hoe groot de leefgebieden van paren met kuikens waren en waar de nesten lagen in deze leefgebieden. Voor wintertalingen werd de productie en beschikbaarheid van zaden van pionierplanten op Marker Wadden en in het drooggezette deel van de Oostvaardersplassen gekwantificeerd. Een belangrijke vraag hierbij was of de in de herfst, winter en vroege voorjaar in Nationaal Park Nieuw Land verblijvende wintertalingen, voedselgestuurd zijn wat betreft hun aantal en verspreiding en hoe de waterstand op Marker Wadden en in de Oostvaardersplassen daarbij een rol spelen.

Toekomstige inrichting en beheer

De uitkomsten van het onderzoek geven inzicht in het functioneren van Nationaal Park Nieuw Land en Marker Wadden in het bijzonder, maar kunnen ook gebruikt worden om het beheer en de toekomstige inrichting van nieuwe gebieden vorm te geven. Vanuit de vier vogelsoorten zijn daarvoor een aantal suggesties gegeven, maar ook vanuit het voedsel zelf (planten, bodemfauna en vissen) zijn belangrijke conclusies te trekken over condities waarmee de beheerder in de toekomst rekening kan houden.

In het Nationaal Park Nieuw Land is een grote variatie aan voedselgebieden aanwezig. De slikgebieden bevatten veel ongewervelden, van belang voor soorten zoals de kluut. Pionierplanten komen massaal tot ontwikkeling, van belang voor zaadeters zoals de wintertaling, maar alleen bij een relatief laag zomerpeil. Marker Wadden biedt een variatie aan habitats in de oeverzones, die broedkamer zijn voor verschillende vissoorten. Deze kleine vissen zijn voedsel voor vogelsoorten als lepelaar en visdief. De grote luwe zones tussen Marker Wadden en Houtribdijk ontwikkelen zich als interessant foerageergebied voor visdieven. Om de variatie in voedselaanbod uit te breiden en blijvend beschikbaar te houden zal de focus moeten liggen op het bevorderen van op de natuur afgestemde waterstanden en seizoensdynamiek door de jaren heen. Ook aanleg van nieuwe eilanden kan daaraan bijdragen. Daarbij is het wel de vraag hoe we de positieve effecten voor langere tijd kunnen behouden. Bij beheer en ontwikkeling is het sleutelwoord variatie. Zo trekken open en gesloten bekkens totaal andere soorten aan. Gesloten bekkens lijken voor steltlopers interessanter, maar juist in de open bekkens is de biodiversiteit aan vissen groter en daar vissen de visdieven dan ook vaker. De tijdelijke moeras-reset in de Grote Plas van de Oostvaardersplassen leidde tot een boost aan voedselproductie, waar lepelaars en eenden onmiddellijk op reageerden.
Nationaal Park Nieuw Land is weliswaar door mensenhanden gemaakt, maar wordt zodanig ingericht en beheerd dat dynamische natuur zoveel mogelijk de kans krijgt om zich te ontwikkelen. Dat leidt tot grote vogelrijkdom. De pionierssituaties leiden tot tijdelijk gunstige leefgebieden om te foerageren maar ook tot een goed broed- en opgroeibiotoop. Van pioniersoorten als visdief en kluut broedde er op Marker Wadden in de onderzoeksperiode tot maximaal respectievelijk 13 % en 8 % van de landelijke populatie. Van de lepelaars was maar liefst 5 tot 10 % van de landelijke populatie op piekmomenten aanwezig in Nationaal Park Nieuw Land.

Het onderzoek dat in dit nummer beschreven is, leidt tot een aantal aandachtspunten en vragen die bij het toekomstig beheer en ontwikkeling van het gebied meegenomen kunnen worden. Daarbij zijn drie schaalniveaus te onderscheiden:

Landschappelijke variatie en samenhang

- De huidige, door natuurontwikkeling sterk toegenomen variatie in gebieden en biotopen is een sterk punt van dit Nationaal Park. Het gaat daarbij om (nieuwe) ondieptes en eilanden, variatie in waterdieptes, zowel binnen een seizoen als tussen jaren, variatie in bodemtype (slik/zand) en variatie in oeverbegroeiing (van kaal slik tot rietmoeras). Deze variatie is een belangrijk onderdeel van een natuurlijker functionerend ecosysteem ten opzichte van een Markermeer waarvan de oeverzones grotendeels bestonden uit harde oevers van breuksteen.
- Ruimtelijke interactie, tussen de natuurontwikkelingsgebieden onderling en met het open water, inclusief stromen van organisch stof en andere voedingsstoffen, is een belangrijk aandachtspunt. Dit is met name van belang voor de productieketen van plankton en bodemfauna naar vis en visetende vogels. Tegelijk zijn gesloten bekkens, waar het waterpeil onafhankelijk gereguleerd kan worden aantrekkelijk voor steltlopers en eenden.

Soorten en habitats

- Een aantal van de nu kenmerkende vogelsoorten profiteert van de ontstane pionierssituatie. Deze situatie is echter tijdelijk als gevolg van de kunstmatige inrichting en het peilbeheer in het gebied, waardoor er niet voldoende dynamiek is om voor vernieuwing te zorgen. De vraag is of we deze situatie door een natuurlijker waterpeil, actief ingrijpen (bijvullen van moeraseilanden, uitbreiden van de archipel, vegetatie verwijderen, schelpen aanbrengen) en/of op een natuurlijker manier kunnen behouden door toevoegen van meer dynamiek (verbinden van IJsselmeer en Markermeer over de Houtribdijk).
- De gewenste verhouding van habitats binnen de totale oppervlakte van het Nationaal Park en de ontwikkeling van de vegetatie is een belangrijk punt dat hier niet is onderzocht. Wel is duidelijk geworden dat de vogels zelf ook grote effecten hebben op de vegetatieontwikkeling, deels samenhangend met het gehanteerde waterpeil. Hier zou op grotere schaal naar moeten worden gekeken.

Randvoorwaarden en beheer

- Waterpeil, in relatie tot bodemhoogte, is de belangrijkste factor voor het functioneren van deelgebieden voor water en moerasvogels. Natuurlijke fluctuatie zorgt voor een gevarieerd aanbod aan habitats en voedsel. Het omgekeerde waterpeil, 's zomers twintig centimeter hoger dan 's winters, leidt tot ongunstige situaties voor een aantal onderzochte soorten vogels.
- In 2023 leidde een extreme zomerstorm tot zeer hoge waterpeilen bij Marker Wadden. Denkbaar is dat dit vaker gaat voorkomen door klimaatverandering en bij het huidige peilregime voor het Markermeer. Dat levert voor de beheerder een dilemma op. Meer veiligheid voor grondbroeders/pioniersoorten door waterpeilverlaging of maaiveldverhoging kan echter ook leiden tot meer ruigte en bos.
- Luwtes met flauw glooiende oeverzones en ondiep water met waterplanten zijn aantrekkelijk voor veel watervogels en steltlopers, maar ook voor (jonge) vissen en daarmee ook voor visetende vogels.
- Gedeeltelijke (tijdelijke) drooglegging van plassen zorgt voor een boost aan zaaddragende planten en levert belangrijk voedselgebied voor eenden en ganzen.

De ontwikkelingen binnen Nationaal Park Nieuw Land zijn nog in volle gang, en zullen zich vervolgen in samenhang met verdere inrichting en beheer, vaak met onverwachte wendingen. Monitoring en onderzoek hebben daar een blijvende rol in. De schaal van het gebied, de combinatie van verschillende landschapselementen, beheerders en gebruikersgroepen en de uitdaging van het stimuleren van natuurlijke processen in een door de mens gemaakt landschap maken dit Nationaal Park bijzonder. Vervolgonderzoek van diverse aard, gericht op bredere toepassing, is dus ook zeker zinvol. Verschillende onderzoeksprojecten zijn in fasen van uitvoering of planning. Zo is er een vervolg gaande op het Kennis en Innovatie Programma Marker Wadden (KIMA), waarin meerdere organisaties samenwerken en waarvan de eerste vijf jaar onderzoek in 2022 is afgerond (De Rijk & Löffler, 2022). Ook zijn studies gaande naar de mogelijkheden van uitbreiding van Marker Wadden (Natuurmonumenten) en naar een ecologisch meer functionele verbinding tussen Oostvaardersplassen en Markermeer (Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat; Noordhuis & Vonk, 2022, Noordhuis & Genseberger, 2024).

Dankwoord

Het onderzoek,waarvan dit de resultaten zijn, werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de provincie Flevoland. De bijdrage is mogelijk vanuit het interbestuurlijk Programma Vitaal platteland door het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur.

*** Quirin Smeele [1], Q.Smeele@Natuurmonumenten.nl, Mennobart van Eerden [2], Jan van der Winden [3], Ruurd Noordhuis [4], Camilla Dreef [3], Joep de Leeuw [5], Liesbeth Bakker [6], Daan Vreugdenhil [1]**

1: Natuurmonumenten; 2: Eemu Ecologisch Advies; 3: Lowland Ecology Network; 4: Deltares; 5: Wageningen Marine Research; 6: Nederlands Instituut voor Ecology (NIOO-KNAW)

3 Mannetje wintertaling. (Foto: Rob Buiter)

Literatuur

De literatuurlijst van dit artikel vindt u door deze QR-code te scannen, of bij de online versie van dit artikel: https://delevendenatuurmagazine.nl/de-levende-natuur-nummer-06-2024/samenvatting-introductie-nieuw-land/

INTRODUCTIE

Achterkamp B., D. Beuker, R. Bijkerk, B. van den Boogaard, M. Boonman, C.A. Bultstra, J. de Jong, M. Kalkman, N. van Kessel, D.B. Kruijt, J.M. Reitsma, R.G. Verbeek & G. Verweij, 2023. Ecologische monitoring Trintelzand: resultaten en duiding 2022. Waardenburg Ecology, rapport RWS-2020/8186/31155945, Culemborg.

De Rijk S. & M. Löffler (red.) 2022. Syntheserapport KIMA. De eerste vijf jaar onderzoek op Marker Wadden. Deltares, Utrecht.

Dreef C., J. van der Winden & Y.I. Verkuil, 2021. Broedvogels en pleisteraars op Marker Wadden 2020-2021. Rapport 2021-02, Camilla Dreef, Amsterdam.

Noordhuis R., 2010. Ecosysteem IJsselmeergebied: nog altijd in ontwikkeling. Trends en ontwikkelingen in water en natuur van het natte hart van Nederland. Rijkswaterstaat, Lelystad

Noordhuis R., S. Groot, M. Dionisio Pires & M. Maarse, 2014. Wetenschappelijk eindadvies ANT-IJsselmeergebied. Vijf jaar studie naar kansen voor het ecosysteem van het IJsselmeer, Markermeer en IJmeer met het oog op de Natura 2000 doelen. Deltares rapport 1207767-000, Utrecht.

Noordhuis R. & A. Vonk, 2022. Stoffentransport Oostvaardersoevers. Deltares en Universiteit van Amsterdam. Deltares rapport 11208073-005-ZWS-0001, Utrecht.

Noordhuis R. & M. Genseberger, 2024. Uitwerking luwtegebied Oostvaardersoevers. Deltares rapport 11209844-002-ZWS-0002, Utrecht.
Van Eerden M.R., S.H.M. van Rijn & M. Roos 2005. Ecologie en Ruimte: gebruik door vogels en mensen in de SBZ's IJmeer, Markermeer en IJsselmeer. Rijkswaterstaat, RIZA rapport 2005.014, Lelystad

Van Eerden M.R., H. Bos & L. van Hulst, 2007. In the mirror of a lake. Peipsi and IJsselmeer for mutual reference. Rijkswaterstaat Dir. IJsselmeergebied, Lelystad.

Van der Winden, J., S. Dirksen, D. Doodeman, N. Hogeweg, P. van Horssen, L. Kelder, I. Tulp & M. Poot, 2019. Visdieven in het IJsselmeergebied: broedplaatskeuze en broedsucces in een wetland met weinig dynamiek. Limosa 92: 49-64.

Van der Winden, J., C. Dreef, R. Posthoorn & Y. Verkuil, 2023. Human-made 1,000 hectare archipelago "Marker Wadden" has positive impact on regional and flyway populations of waterbirds of dynamic freshwater ecosystems. Waterbirds 46: 185-195. https://doi.org/10.1675/063.046.0409

Westendorp P.J. , E. Remke, J. de Fouw & R. Noordhuis, 2020. Onderbouwing ecologische maatregelen IJsselmeergebied. Een literatuurstudie over het benodigd areaal land-waterovergangen voor Watersystemen. Onderzoekcentrum B-WARE bv, rapport RP-19.072.20.18, Nijmegen.